

ISSN 0027–8084
УДК 808.61./62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXVIII/3-4

БЕОГРАД
2017

УДК 811.163.41'282.2
811.163.41'373.23

АНА Р. САВИЋ-ГРУЈИЋ*
(Институт за српски језик САНУ,
Београд)**

Оригинални научни рад
Примљен 13. септембра 2017. г.
Прихваћен 22. децембра 2017. г.

ЛЕКСЕМЕ ЗА ИМЕНОВАЊЕ ОСОБА МАЛЕ ГЛАВЕ У ГОВОРИМА СВРЉИШКОГ КРАЈА

У овом раду представљене су именичке лексеме којима се на основу семе изгледа „који је мале главе“ именују особе у говорима сврљишког краја. Коришћена грађа прикупљена је при изради докторске дисертације *Антропојографска лексика у говорима сврљишког краја – линвојеојографски приступ*, а употпуњена подацима из *Антропојографског речника југоисточне Србије* Н. Богдановића. Анализом је обухваћено 20 именичких лексема, углавном заснованих на субјективној оцени појединаца, али и на уверењима и представама патријархалне заједнице.

Кључне речи: српски језик, призренско-тимочки дијалекат, сврљишки крај, мала глава, субјективна оцена.

Предмет нашег истраживања јесу лексичке јединице којима се у говорима сврљишког краја¹, (источна Србија) именују лица на основу семе изгледа „који је мале главе“. Анализом су обухваћене именичке лексеме: *зајрѣак*; *кошћан*; *лисѣца*; *мајмун*, *мајмунѣца*; *ма-*

*anasavic81@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (бр. 178020), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Сврљишки говор не постоји као посебан говор једног краја. Јединствено општинско подручје Сврљига покривају два говорна типа призренско-тимочке дијалекатске области – источни део припада тимочко-лужничком, а западни сврљишко-заплањском типу.

лиша, маљузан; наказ; невесіуљка / невесіуљћа; ѿеснічка; ѿричудњак, ѿричудњица; ѿуііудалћа; ѿуљоілавац / ѿуљоілавац, ѿуноілавац, ѿуљоілавка; цацарац, цацарка / цацарка; шућур, шућурче.

Будући да говорна подручја обухваћена *Речником села Каменице код Ниша* В. Јовановића, *Тимочким дијалектним речником* Ј. Динића и *Речником тимочког јовора* Љ. Рајковића Кожељца представљају шира подручја у која се делови сврљишког краја укључују као периферија, податке забележене на терену упоредили смо с онима који су у њима регистровани.

Лексемама *мáлиша* и *маљузан* примарно се именује „особа мала, ниска раста“, али се посредством перспективизације употребљавају за именовање особе мале главе. Ови именички деривати јесу у односу релативне синонимије јер се њима изражава различит субјективни став према носиоцу дате особине (Драгићевић 2007: 250–251). Дериват *мáлиша* у основном значењу ’човек малог раста’ (РСМ 1969: 284) доспео је у ове говоре посредством књижевног језика. Код њега доминира хипокористично значење које произилази из семантичког односа основинске речи *мали* и суфикса *-иша*. Међутим, у одређеним контекстно условљеним ситуацијама, утемељеним на бројним екстралингвистичким факторима, односно на психолошким и културним нормама говорне заједнице, може се испољити и пејоративно значење. Наиме, у говорној ситуацији из деминутивног може произаћи пејоративно значење, које је условљено негативним ставом говорника према носиоцу особине. У таквом контексту одређени облик јесте само формално деминутив, док се као доминантно јавља секундарно, пејоративно значење условљено потенцијалном диференцијалном семом, у овом случају – ’који је закржљао, заостао у развоју’. Дакле, негативна конотација која се прикључује секундарном значењу, заснива се на афективности коју испитаник има према особини ’који је мале главе’ и представља његову вербалну асоцијацију на дати стимуланс (Драгићевић 2010: 56–57).

Примарно пејоративно значење деривата *маљузан* условљено је пејоративношћу основинске речи *маљоз / маљуз*, у основном значењу ’који је ниског раста’ (Рајковић Кожељцац 2014: 265), док примарно неутрални суфикс *-ан* развија пејоративну вредност у контакту с пејоративном творбеном основом. Потврду да је реч о непожељној физичкој особини нуди и илустративни материјал у вези са придевском лексемом *маљозес, -иша, -ишо* у значењу „који је малог раста, који је доста ситан“. У тимочком крају Динић (2008: 399) је забележио карактеризацију типа „Добро момче, само мálко маљозесто“, а Рајковић Кожељца (2014: 265) „Остáл је маљозес“.

Један број именовања настао је метафоризацијом према различитим ентитетима из човекова окружења: *зајрѝаѝак*, *кошѝаѝан*, *ѝесѝичѝка*, *ѝаѝаѝраѝа*, *ѝаѝаѝарѝка* / *ѝаѝаѝарѝка*, *шуѝћур*, *шуѝћурѝе*. Метафоричка номинација подстакнута је везом по сличности између датог појма и човека мале главе.

У РСАНУ (1969: 313) лексема *зајрѝаѝак* дефинисана је као мало јаје 1. „које кокош снесе на послетку, кад престаје носити“ и 2. „јаје у коме је угинуо заметак“. Динић (2008: 231) поред првог бележи и значење „онај који је закржљао, који је мали растом“. Скок (1973: 643) наводи да је реч о префиксалној твореници словенског порекла (од индоевропског корена **per-* „родити“) чије се значење „*starmali*, *ratuljak*, *panus*“ метафорички развило из значења „*ovum ventosum*, *муѝак*“. Развој секундарног значења омогућила је сема „мала величина“, која се и у примарном и у секундарном значењу јавља као диференцијална. Поред тога, у хијерархијској структури лексеме *зајрѝаѝак*, са значењем „покварено јаје, мућак“, у самом врху је сема „покварен, лошег квалитета“ која је при развоју секундарног значења условила и развој пејоративности.

Именичка лексема *кошѝаѝан* настала је супстантивизацијом придева. Како Скок (1972: 163) каже, реч је о придеву словенског порекла са суфиксом *-ан* (*-ѝн*) којим се описује онај „који је од кости“. Динић (2008: 356) региструје придевску лексему *кошѝаѝан*, *-а*, *-о* „који има тврду љуску, коштуњав“, док се у сврљишким говорима овом лексемом именује орах. Дакле, најпре је на основу семе „који је тврд“ дошло до метафоричког повезивања ораха и кости, а потом је сема „који је мали“ условила метафоричко преношење имена с ораха на особу мале главе. Народно веровање по коме је орах „дрво подземног света, вештица и злих духова“ (СМР 1970: 237) доприноси митолошкој семантичкој спецификацији забележене лексеме, што особе оваква изгледа додатно негативно квалификује.

Сема изгледа у којој је садржана информација о величини главе мање од прототипичне била је главни стимуланс при настанку метафоричког назива *ѝесѝичѝка*. Иако је реч о деминутивном облику – *ѝесѝичѝка* ’мала песница’ (Јовановић 2004: 531; Динић 2008: 566), при развоју секундарног значења развија се афективност коју прати негативна конотација.

Синонимима *ѝаѝаѝарѝка* и *шуѝћур* именује се врста мале тикве, што потврђује и Рајковић Кожељац (2014: 601, 1034). Секундарно значење које се односи на малу главу настало је метафоричким преносом назива с биљке на особу мале главе. Овакву семантичку реализацију бележи и Динић (2008: 875). Из значења „мала глава“ синегдохом се развило значење „особа мале главе“. Лексемом *шуѝћур* и деми-

нутивним обликом *шућурче* истовремено се именује мала глава и особа мале главе. На другој страни, напоредо с дериватом *цацарка* / *цацарка* којим се именује врста тикве, али и жена мале главе, развија се и мушки корелатив *цацарац*.

Потврђен је и велики број секундарних семантичких реализације зоолошких лексема које се односе на човека мале главе: *лисица*; *мајмун*, *мајмунџа*; *невесџуљка* / *невесџуљћа*; *џуљоџлавац* / *џуљоџлавац*, *џуљоџлавац*, *џуљоџлавац*; *џуљоџлавац*. Забележене зоометафоре углавном се темеље на семантичким компонентама које су у вези са изгледом животиње. Будући да смо већину ових лексема потврдили у само једном пункту и да потврде значењу 'који је мале главе' нема у дијалекатским речницима, не можемо рећи да су оваква именовања поникла на искуству и да су плод колективне експресије говорне заједнице, већ су најчешће резултат вербалне асоцијације дијалекатских говорника.

Секундарно значење лексеме *лисица* – „особа мале главе“ добијено је метафоричком трансформацијом само једне семе „који је мале главе“ из основног семантичког садржаја. Наиме, у семској структури основног значења лексеме *лисица* сема „мала глава“ налази се на периферији и ретко утиче на развој секундарних значења. Сличном вербалном асоцијацијом испитаника подстакнут је назив *невесџуљка* / *невесџуљћа*. Широм говорног подручја лексема *невесџуљка* / *невесџуљћа* примарно се употребљава за именовање ласице, животиње из реда куна (Динић 2008: 475), чији физички изглед карактерише релативно мала глава у односу на тело. Оваква телесна карактеристика била је повод метафоричког повезивања и преноса назива на особу мале главе.

Секундарно значење корелативног пара *мајмун*, *мајмунџа* базира се на семантичкој компоненти „који је мале главе“ и негативној колективној експресији утемељеној на искуству. Пејоративно значење лексеме *мајмун* произилази из фигуративног значења које се односи на неозбиљно, глупо понашање, опонашање других ради придобијања пажње и сл. (РСАНУ 1981: 782), за шта у народу постоји израз „човек кратке, мале памети“. Метафоричком асоцијацијом заснованом на трансформацији апстрактно–конкретно (мала памет – мала глава) развија се значење које се односи на недовољну човекову физичку развијеност.

Лексема *џуљоџлавац* „ларва жабе“ забележена је у фонетским варијантама: *џуљоџлавац*, *џуљоџлавац* / *џуљоџлавац*, а потврђен је и женски корелатив *џуљоџлавац*. Ниједан дијалекатски речник не региструје ову лексему у секундарном значењу „који је мале главе“. Нејасноћа је појачана и чињеницом да је на телу пуноглавца управо глава

доминантна! Такође, ни семантика првог дела ове сложенице није потпуно јасна. Према Скоковом (1973: 74) мишљењу реч је о деминутиву чешког порекла *pules*, која је на „српскохрватском“ говорном подручју замењена с *йолу-* и *йуно-*.

Из основног значења лексеме *йуиййудáљћа* „птица препелица“ метафоричким преносом развило се значење „особа мале главе“. Јовановић (2004: 273) у истом значењу бележи фонетску варијанту *йуиййудáјка*. Величина препеличје главе релативно је мала у односу на тело, те је сема изгледа подстакла овакву асоцијацију испитаника.

У руралним срединама, каква је и ова, сматра се да је непожељна физичка обележеност у посредној или непосредној вези с вишим силама, што се на језичком плану исказује називима чије се примарно значење везује за семантичку категорију демононима (Радић 2000: 893). Верује се да многи телесни деформитети и специфичности које нарушавају складност човекова тела и лица сугеришу демонски карактер. Тако се и за именовање особе мале главе употребљавају лексеме *наказ* и *йричудњак*, *йричудњица*.

Веома ружна, нагрђена особа, изражених физичких недостатака широм говорног подручја именује се називом *наказ* / *наказа*. Митолошка димензија лексеме *наказ* види се и у секундарном придевском облику *наказан*, који је дефинисан као „који је унакажен, нагрђен, веома ружан“, али и „чудовишан, накарадан, изопачен“ (РМС 1990: 551). Етимологија лексеме *наказ* / *наказа* наводи на реконструкцију њеног основног значења. Скок (1971: 320) говори о поствербалу *nakaza* с општесловенском основом *kaz-* која је настала превојем од општесловенске основе *čez-* потврђене код глагола *čeznuti*. У РЈАЗУ (1884–1886: 19) глаголска лексема *čeznuti* дефинише се у значењу „čezne tko ili što kad ga nestaje, kad u sebi gine, opada, slabi, i to od kakoga god zla u kom se nahodi; čeljade najviše od zla duševnoga: od straha, od brige, od jada, od tuge, od tuge koja može biti i u ljubavi i u želji, kad čega nema a želi se, rijetko od zla tjelesnoga, od bola tjelesnoga“ и доводи у везу с лексемом *nakaza* (РЈАЗУ 1911: 385–386) за означавање човека који је од патње и бола физички пропао и изобличен. Митолошка спецификација лексеме *наказа* остварује се посредством семе „страшан“ и довођењем у синонимни однос с лексемом *уйћвара*, натприродним бићем српске митологије (СМР 1970: 306).

Корелативни пар *йричудњак*, *йричудњица* забележен је у једном пункту. Први део ове префиксално-суфиксалне творенице чини префикс *йри-* који уноси деминуцију у значење речи (Скок 1973: 39), док у другом делу препознајемо основу придева *чудан* у значењу „што

робуђује u коме чуђење“ (РЈАЗУ 1884–1886: 84), који упуђује на нешто натприродно, фантастично, али и страшно (Исто: 95).²

Бројност и разноврсност квалитативних критеријума за дефинисање онога што је у руралној патријархалној средини естетски прихватљиво, условили су конституисање чак 20 експресивно спецификованих именичких лексема. Највећи број ових речи настао је метафоризацијом према различитим ентитетима из човекова окружења. Оваква именовања доприносе нијансирању човекових особина и богађењу лексичких средстава у експресивном погледу јер садрже сему оцене и то обично негативну. Иако је формирање ових лексичких јединица првенствено засновано на визуелној перцепцији, при сагледавању њихових значењских вредности у односу на прототип битну улогу имали су и многи екстралингвистички фактори, у првом реду вербалне асоцијације испитаника на дати стимуланс, али и социокултурне специфичности говорне заједнице у којима су садржане традиционалне животне вредности човека из руралне средине.

ЛИТЕРАТУРА

- Динић 2008: Јакша Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексиколоија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Драгићевић 2010: Рајна Драгићевић, Вербалне асоцијације кроз лексичке односе и културу, у: *Пети међународни интердисциплинарни симпозијум „Сусрећ култура“*. Зборник радова 1, Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 585–592.
- Јовановић 2004: Властимир Јовановић, Речник села Каменице, *Српски дијалектолошки зборник LI*, Београд, 313–688.
- Јовановић 2007: Властимир Јовановић, Додатак речнику села Каменице код Ниша, *Српски дијалектолошки зборник LIV*, Београд, 403–520.
- Радић 2000: Првослав Радић, Из митолошке лексике: Вирогон, *Јужнословенски филоло I LVI/3–4*, Београд, 891–900.
- Рајковић Кожељац 2014: Љубиша Рајковић Кожељац, *Речник тимочког јовора*, Неготин: Књижевно-издавачко друштво Лексика.
- РЈАЗУ 1880–1976: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

² Речници не бележе ову префиксално-суфиксалну твореницу, већ само лексеме *чудило*, *чуда́к* (Јовановић 2004: 676), *чудилиште* (Динић 2008: 896).

- РМС 1967–1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ 1959–2014: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик.
- Скок 1971–1974: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- СМР 1970: Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд: Нолит.

ИЗВОРИ

- Богдановић 2016: Недељко Богдановић, Антропографски речник југоисточне Србије, *Српски дијалектолошки зборник LXIII*, Београд, 1–276.
- Савић-Грујић 2017: Ана Савић-Грујић, Антропографска лексика у говорима сврљшког краја – лингвогеографски приступ, *Српски дијалектолошки зборник LXV*, Београд, 1–308.

Ana R. Savić Grujić

A PERSON WITH A SMALL HEAD IN THE SPEECH OF THE SVRLJIG AREA

Summary

In this paper we present nominal lexemes which based on the sense of an appearance “with a small head” are used to name people in the speech of the Svrljig area (east Serbia). The analysis included 20 nominal lexemes whose formation is primarily based on visual perception. However, when viewing their semantic value compared to the prototype, an important role was played by many extralinguistic factors, first and foremost sociocultural specificities of the speech communities with the traditional life values of men from rural environments, but also the subjective associations of the participants which reflect the system of values of the speakers of the dialect. Considering that this is a feature which is manifested in the external aspect and deviates from the esthetic norms of the patriarchal societies, most of the noted lexemes were specified by a negative semantic component. The widespread use of metaphors which are dominated by vi-

vid images and a broad palette of connotations speaks of a symbolic view of the world, specific for the given linguocultural field.

Keywords: the Serbian language, the speech of the Timok-Lužnica area, the speech of the Svrlijig-Zaplanje area, the Svrlijig area, a small head, subjective evaluation.